

ROMUALD DERBIS

POJĘCIE SWOBODY DZIAŁANIA

Obecny artykuł jest pierwszą częścią szerszego opracowania, które ma na celu krytykę i adaptację istniejących psychologicznych koncepcji swobody działania, odpowiedzialności i związków między nimi do budowy i weryfikacji koncepcji gradacji swobody działania i odpowiedzialności. Przedstawiam w nim próbę analizy jakościowej i ilościowej struktury pojęcia swoboda działania, proponowanej przez różnych autorów. W części drugiej zamierzam przeprowadzić taką próbę w stosunku do uwarunkowań i następstw swobody działania, a w dalszych częściach w stosunku do fenomenu odpowiedzialności i jej związków ze swobodą działania.

Podstawy formalne analizy

Porównywanie teorii naukowych w dowolnej dziedzinie łączy się z pytaniem o sensowność i kryteria ich porównywania. Sensowne są natomiast porównania dokonywane na tle teorii o takich samych założeniach ontologicznych i epistemologicznych. Przejawem tej wspólnoty założeń jest język, w którym dane teorie są wyrażone. Stwierdzenie zbieżności kierunku myślenia, który pozwala wnosić o wspólności założeń ontologicznych leżących u podstaw poglądów na problematykę swobody działania i odpowiedzialności oparłem na następujących przesłankach.

Aby móc dojść do wspólnej płaszczyzny porównań, czyli aby zrekonstruować nie wyrażone explicite założenia dowolnej teorii (czy też poglądów) należałoby zaanalizować ich język, który kategoryzuje rzeczywistość zgodnie z przyjętymi założeniami. Starłem się więc ustalić znaczenie tych pojęć, które u różnych autorów są składowymi prób definiowania swobody działania. Gdyby były one w poszczególnych definicjach odmiennie, to tym samym definicje byłyby nieporównywalne, gdyż dotyczyłyby odmiennych fragmentów rzeczywistości. Oczywiście o utożsamieniu pojęć nie decydowała jednakowość brzmienia nazw lecz zgodność znaczeń określeń używanych przez autorów, których treść uogólniałem i nada-

wałem nazwy, w miarę możliwości, o podobnym brzmieniu jak w literaturze. Przedstawię te operacje dokładniej uwzględniając ich aspekty techniczne.

Analizę prowadzę w trzech płaszczyznach, które dotyczą:

- 1) zakresów pojęcia swoboda działania (Tablice Ia i Ib), co jest przedmiotem obecnego artykułu,
- 2) uwarunkowań swobody działania,
- 3) następstw swobody działania, co będzie przedmiotem następnego opracowania.

W proponowanym toku analizy próbuję ustalić jakie podzbiory (określam je jako kategorie i podkategorie) zakresów pojęcia swoboda działania uwzględniają różni autorzy i porównać je.

Konstrukcję poszczególnych rodzajów tablic, na których przedstawiam wyniki analiz oparłem na takich samych zasadach formalnych. Kolejne poziomy kolumn tablic są uogólnieniem poziomów niższych. W ten sposób np. w tablicach Ia i Ib na szczycie główki kolumn znajduje się kategoria o najwyższym poziomie ogólności, tzn. „rodzaje swobody działania”. Można w niej wyróżnić jeszcze swobodę dostępu do celu (dostępność celu) i swobodę wyboru decyzji). Są to kategorie definiowane. Poniżej, w ramach kategorii swoboda wyboru, wyróżnione są jeszcze cztery podkategorie. Pod nimi znajdują się określenia z definiensu poszczególnych definicji (o stosunkowo najmniejszym stopniu uogólnienia), posiadające status podkategorii niższego stopnia. Tych określeń nie ma w główce tablicy Ia, gdyż jako definicje stworzone przez poszczególnych autorów znajdują się w kolumnach poniżej wspomnianych czterech podkategorii, dając podstawę do ich powstania. O tym, czy określenie ma wspólny zakres w definicjach różnych autorów, informuje ciąg krzyżyków w kolumnie. Ciąg krzyżyków wzdłuż nazwiska informuje o ilości i rodzajach podkategorii wprowadzonych do definicji przez danego autora oraz o rodzajach stosowanych określeń. Taka analiza umożliwia wręcz ilościowe określenie wspólnych i rozłącznych podstaw kierunków myślenia występujących w podejściach poszczególnych autorów. Łatwo zauważyć, że sporządzone tablice stanowią takie pary, że tablice oznaczone literą „a” (jakościowe) są podstawą do tworzenia tablic oznaczonych literą „b” (ilościowych). W tablicach dla skrócenia określeń autorskich stosuję zapis częściowo symbolizowany wg podanych oznaczeń.

Chciałbym jeszcze wskazać na sposób wykorzystania poglądów klasyka psychologii, N. Acha. Wykorzystuję je na takiej zasadzie, na jakiej w procesie badawczym opartym na paradygmacie idealizacji i konkretyzacji można korzystać z twierdzeń osiągniętych za pomocą paradygmatu empirystycznego, którego Ach był przedstawicielem. Ich wartość jest więc heurystyczna. Co prawda istnieją kategorie nadrzędne, które można by

stosować do porównań poglądów Acha z poglądami współczesnych autorów, jednakże geneza jego poglądów łączy się z odmiennym sposobem uprawiania psychologii. Kategorie nadrzędne wynikają z zewnętrznej zgodności poglądów wszystkich autorów. Zewnętrzna znaczy tu tyle, co nie wyprowadzona z założeń filozoficznych wyrażonych *explicite*, a w przypadku Acha także pomijająca odmiennność ich genezy. Kategoriami tymi są: po pierwsze — kierunek myślenia prawdopodobnie bazujący na niekoniecznie uświadamianym założeniu ontologicznym, że działania ludzkie są zróżnicowane, co do stopnia swobody, a po drugie — założenie, że poczucie swobody działania jest stanem świadomości, który może być zróżnicowany indywidualnie w odniesieniu do tych samych warunków obiektywnych.

Warto podkreślić, że Ach był przedstawicielem szkoły würrzburskiej¹ która, jak później getyńska, programowo separowały się od założeń filozoficznych. W tamtym okresie na drodze gromadzenia i systematyzacji powstawały określone twierdzenia, do których można dzisiaj nawiązywać. Ponieważ Ach był introspekcjonistą, za zmienne istotne uważał zmienne typu wewnętrznego. Wg Acha (1905) nie ma poza świadomością przyczyn tzw. „sił determinujących”, które definiuje jako nieświadome nastawienie wytworzone przez przedstawienie celu a skierowane na sygnał, który uruchamia właściwe dla tego celu reakcje. Stąd odpowiedzialność wywodzi ze świadomości wolności (*Freiheitbewusstsein*) i traktuje ją jako czynnik nieświadomiony w działaniu. Jednakże Ach nie był indeterministą. W jego przekonaniu podjęcie decyzji całkowicie niezależnej jest niemożliwe. Zależy bowiem od decyzji wcześniejszych, tendencji asocjacyjnych i re-produkcyjnych oraz perseweracji, które pozostawiają swoje ślady w świadomości (Ach, 1905). Uwaga ta jest ważna dla adaptacji poglądów Acha, gdyż wolność można rozumieć także indeterministycznie jako całkowitą niezależność wyboru, ale obecnie trudno się skłaniać ku takim poglądom.

Struktura poglądów na swobodę działania

Dane do tej analizy zawarte są w tablicach Ia i Ib. Spójrzmy najpierw na szczyt główek kolumn tych tablic. Jak widać w definicjach swobody działania występujących w literaturze przedmiotu wśród rodzajów swobody działania wyróżnia się swobodę dostępu do celu (jedynie Ach, 1910 i Steiner, 1970) oraz przede wszystkim swobodę wyboru. Z kolei pojmowanie swobody wyboru uzależniane jest od własności sytuacji, poczucia niezależności „ja” od wewnętrznego lub zewnętrznego przymusu lub ma charakter relacji.

¹ Por. A. Messer, *Die Würzburger Schule*, w: E. Saupe (red) *Einführung in die neue Psychologie*, Osterwieck am Harz, 1928.

Tablica Ia. Struktura jakościowa określeń swobody działania (sd).

Oznaczenia: sw — swoboda wyboru, a — sytuacje przeddecyzyjne, p — sytuacje podecyzyjne, $\min \Delta$ at — mała różnica atrakcyjności alternatyw, al — alternatywa, aal. — alternatywy, pa — poziom aspiracji, $\rightarrow$ — implikacja, $\uparrow$ — wzrost, $\downarrow$ — spadek.

Table I a. The quality structure of the notion „freedom of action” (sd).

Indications: sw — freedom of choice, a — pre-decisional situations, p — after-decisional situations, $\min \Delta$ at — small difference of alternatives' attractiveness, al — alternative, aal — alternatives, pa — the level of aspirations, $\rightarrow$ implication, $\uparrow$ increase, $\downarrow$ decrease.

Swoboda działania							
Autorzy	Rodzaje swobody działania					Etapy procesu sd	
	Dostępność celu	Swoboda decyzji (wyboru)				I etap	II etap
		Własności sytuacji	Poczucie niezależności „ja” od wewnętrznego lub zewnętrznego przymusu	Relacja poziomowi użyteczności al do pa.	Relacja swa i swp.		
1	2	3	4	5	6	7	8
Ach, 1905, 1910, 1935	Potrafię osiągnąć to, co wybieram. Poczucie mocy „ja” zrobienia tego, co chcę	Aal ma ja zbliżone znaczenie uczuciowe	Wybieram to, co chcę i w przyszłości w podobnych warunkach wybiorę to samo			Proces ciągłego wyboru tego co chcę. Wybór funkcją rozumu	Ocena mocy „ja” osiągnięcia celu. Proces motywacyjny

c.d. tablicy Ia

1	2	3	4	5	6	7	8
Festinger, 1957 oraz Festinger (wg Festinger i Carlsmith, 1959; Zim- bardo, 1977)		min Δ at	Wzrost uświadomienia wolności wskutek dyso- nansu poddecyzyjnego		Efekt żalu p. $\uparrow$ swa $\rightarrow \downarrow$ swp (wzrost dy- sonan.)		
Brehm i Cohen, 1962		min Δ at	Jak Festinger + uzależ- nienie wielkości i dyso- nansu p od Δ at		$\uparrow$ swa $\rightarrow \downarrow$ swp		
Brehm, 1966, 1981 oraz Brehm (wg Hollander, 1976; Brehm i Jones, 1970)		min Δ at	Nieutrudnianie realizacji spostreżonej możliwości wyboru				
Bem, 1967, 1972			Ocena działania jako sku- tek wzmocnienia wewnę- trznego (swobodnego wy- boru)				

c.d. tablicy Ia

1	2	3	4	5	6	7	8
Steiner, 1970 oraz Steiner wg Kofta 1983b	Swoboda dostępu do celu jest funkcją atrakcyj- ności, ko- szków i prawdop. subiektyw- nego osią- gu celu	Udział włas- ności podmio- tu przy wy- bieraniu mię- dzy aal. o wartościach dodatnich i ujemnych min Δ at		Jedna al le- psza od pa (wybór ewa- luatywny). Dwie aal lep- sze od pa (wybór dys- kryminatyw- ny). Wielowy- miarowe po- równanie wy- miarów (wy- bór autono- miczny)			
Kelley, 1967 (wg Kruglan- ski, 1973)			Wolność jest wtedy, kie- dy robię coś innego niż wszyscy w tej sytuacji				
Ajzen, 1971		min Δ at. Duża liczba aal.					
Kiesler, 1971 (wg Kofta, 1983 b)			Wolna decyzja źródłem zobowiązania do realiza- cji wybranej alternatywy działania		$\uparrow$ swa $\rightarrow \downarrow$ swp na dłużej		

c.d. tablicy Ia

1	2	3	4	5	6	7	8
Mills (wg Harvey i Johnston, 1973)		min Δ at — ($\Delta=0$) Dla preferowanej al istnieje inna al					
Wicklund, 1974 (wg Kofta 1983 b)			Ograniczenie wolności przez samą siebie jako skutek reaktancji powstałej po eliminacji al odrzuconej		Efekt żalu p. $\uparrow$ swa $\rightarrow \downarrow$ swp		
Kruglanski i Cohen, 1974		Zróżnicowane wartościowanie alternatyw.	Zachowanie odzwierciedla prezentacje podmiotu. Wybieram to, co chcę.				
Kruglanski, 1975			Wybór zgodny z prefercjami ,co daje endogenna atrybucja działania (jest celem dla siebie)				
Kofta, 1980, 1983, 1983		min Δ at. Dwie aal. (najmniej)	Samodzielna atrybucja przyczyn zachow. do „ja”		$\uparrow$ swa $\rightarrow \downarrow$ swp	Określenie sił osobowych i zew.	Atrybucja wolności

Rozłączność analizy w zaproponowanym schemacie jest o tyle trudna, że autorzy często określają pojęcie swobody działania przez podanie jej uwarunkowań, których formalnie nie oddzielają od prób określeń wprost, a nawet i od następstw. Dosyć spektakularnym tego przykładem jest określenie występujące wśród kategorii swoboda wyboru: „im różnica atrakcyjności alternatyw jest mniejsza, tym swoboda wyboru jest większa”. Nasuwa się tutaj pytanie, jak w ogóle definiować swobodę działania i czy tak szerokie pojęcie można zdefiniować wyczerpująco i poprawnie w sposób równościowy? Sądzę, że nie, bo czy można w ogóle wskazać pojęcie nadrzędne do pojęcia swobody działania, a następnie podać jego szczególną różnicę właściwą dla swobody działania? Jeśli nie w ten, to w jaki sposób tworzyć potrzebne definicje? Aby odpowiedzieć na takie pytanie, trzeba by wcześniej przyjrzeć się dokładniej istniejącym definicjom i określeniom.

W interesujący sposób zróżnicował swobodę dostępu do celu i swobodę decyzji Ach (1905, 1935), zachowując ciągłość przebiegu procesu swobodnego działania. Oparł się na introspekcyjnych wypowiedziach osób badanych, które zdaniem Acha pozwoliły ustalić, że wybór jest procesem ciągłym, w którym na pierwszym etapie człowiek podejmuje decyzje, a na drugim dokonuje oceny dostępności wybranego celu, czyli mocy „ja” w tym zakresie. Pierwszy etap jest funkcją rozumu i występuje wtedy, kiedy to, co robię zależy ode mnie. Drugi etap jest odpowiedzią na pytanie, czy potrafi się to, co się chce? (kannst du auch wollen, was du wollen willst?) o czym pisze we wstępie do *Über die Willenstätigkeit und das Denken* (Ach, 1905) oraz na stronie 435 tej pracy. Ach jednak zdaje się nie dostrzegać, że swoboda dostępu do celu raczej nie może być etapem procesu swobody wyboru, jeśli ocena swobody dostępu do celu dokonuje się już po dokonaniu wyboru (wg Acha) i sama wyborem nie jest. Stąd słuszne wydaje się wprowadzenie szerszej kategorii „swoboda działania”, która dotyczy zarówno swobody dostępu do celu, jak i swobody wyboru, czyli swobody decyzji, co proponuję.

Pojęcie swobody dostępu do celu występuje także u Steinera (1970) z tym, że Steiner podaje również uwarunkowania dostępności celu, czego Ach nie czyni, poprzestając na opisie. Jest to spowodowane zapewne bezwładnością metody introspekcyjnej w zakresie ustalania związków.

Na podstawie literatury można stwierdzić, że obecnie uwaga badaczy skupia się na swobodzie wyboru. Wyróżniłem tu cztery podkategorie: (tablice Ia i Ib).

1. Własności sytuacji w jej różnych wymiarach (zwane dalej własnościami sytuacji).
2. Poczucie niezależności „ja” od wewnętrznego lub zewnętrznego przymusu (zwane dalej poczuciem niezależności).

Swoboda działania																		
Autorzy	Rodzaje swobody działania												Etapy procesu sd					
	Do- step- ność celu	Swoboda wyboru											I etap	II etap				
		Własności sytua- cji w jej różnych wymiarach	Poczucie niezależności „ja” od wewnętrznego lub zewnętrznego przymusu						Relacje poczucia swa i swp	Relacje poziomu użyt. al do pa								
			Potrąfię osiągnąć to, co wybieram	min Δ at aal	sw = 0 dla Δ at = 0	Duża liczba aal	Dla preferowanej al istnieje inna realna	Wyberam zgodnie z preferencjami			Endogenna atrybu- cja działania	Określenie sił śro- dowiskowych i oso- bowych w decyzji			Nieutrudnianie rea- lizacji spostrzeżonej możliwości wyboru	↑swa ⇒ ↓swp	↑swa ⇒ ↓swp na dłużej	Wybór ewentualny
Ach	×					×					×				×			
Festinger		×																
Brehm		×								×	×							
i Cohen		×																
Brehm									×									
Bem																		
Kelley								×										
Steiner	×	×		×		×						×	×	×				
Ajzen		×									×							
Kiesler		×																
Mills		×	×		×													
Wicklund		×								×								
Kruglanski		×				×												
i Cohen		×						×										
Kruglanski		×					×			×							×	×
Kofta		×				×		×		×								
Σ	2	8	1	1	1	4	1	2	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1
Σ	2		11					8		5		3			1			

Tablica Ib. Struktura ilościowa określeń swobody działania (oznaczenia jak dla tablicy Ia)
Table Ib. Quantity structure of notions freedom of action (indication as in table Ia).

3. Relacja poczucia swobody wyboru przed decyzją do poczucia swobody wyboru po decyzji (zwane dalej relacją wolności przed- i podecyzyjnej).
4. Relacja poziomu użyteczności alternatyw do poziomu aspiracji decydenta (zwana dalej relacją użyteczności i aspiracji).

Punkt 4 w swej treści jest wynikiem ewolucji poglądów Steinera (1979 wg Kofta 1983) na problematykę swobody wyboru, który wprowadził nowe kryterium opisu swobody wyboru. Jest nim relacja poziomu użyteczności i aspiracji, która umożliwia w zależności od liczby alternatyw lepszych od tego kryterium, wyróżnienie wyboru ewaluatywnego (jedna alternatywa lepsza), dyskryminatywnego (dwie alternatywy lepsze) oraz autonomicznego (wielowymiarowe rozpatrywanie alternatyw). Trzeba przyznać, że koncepcja ta jest ciekawa, ponieważ mimo że odosobniona w sposobie definiowania swobody wyboru, łączy koncepcje uzależniające swobodę wyboru od własności alternatyw (np. Ajzena, 1971; Millsa, wg Harvey i Johnston, 1973) z koncepcjami, które uzależniają ją od własności podmiotu (np. Kruglanski, 1975).

Z kolei najbardziej popularne jest podejście przedstawione w punkcie pierwszym. Polega ono na uzależnianiu swobody wyboru od własności alternatyw, czyli od własności sytuacji. Główne twierdzenie tej podkategorii głosi, że swoboda wyboru ma miejsce wtedy, kiedy alternatywy w rozpatrywanym zbiorze są mało zróżnicowane pod względem atrakcyjności. Z wielu autorów (tab. Ib) jedynie Mills proponuje zastrzeżenie, że zerowa różnica atrakcyjności alternatyw implikuje nie maksymalną swobodę wyboru, jak chce Steiner, ale jej brak, gdyż wtedy alternatywy są nierozróżnialne w aspekcie użyteczności, oraz że dla alternatywy preferowanej musi istnieć inna realna. Ajzen (1970) z kolei do warunku małej różnicy atrakcyjności alternatyw dodaje wymóg dużej ich liczby.

Podkategoria opisana w punkcie 2 dotyczy rozumienia wolności jako wyboru zgodnego z własnymi preferencjami (Ach, 1910; Kelley 1967, wg Kruglanski, 1975; Kruglanski i Cohen, 1974; Kofta 1980, 1983) lub jako niezależności „ja” od jakichkolwiek form nacisku. Według Kruglanskiego (1975) poczucie niezależności występuje wówczas, jeśli podjęte działanie jest celem same w sobie (endogenna atrybucja działania) według Kofty (1980, 1983), jeśli podmiot samodzielnie przypisuje przyczyny zachowania sobie (określenie udziału sił osobowych i środowiskowych), według Brehma (1966), jeśli nie występuje utrudnienie realizacji spostrzeżonej możliwości wyboru.

W najczęściej rozpatrywanej podkategorii „własności sytuacji” określenia występujące u poszczególnych autorów mają charakter uzupełniający, wskutek czego podkategoria ta jest stosunkowo spójna wewnętrznie.

Podkategoria „relacja wolności przed i poddecyzyjnej” jest jednoznaczna i w uproszczonej nieco formie można ją wyrazić określeniem — im swoboda wyboru przed decyzją jest większa, tym wolność poddecyzyjna jest mniejsza. Zatrzymajmy się przy tej podkategorii, by pokazać, na przykładzie wersji dysonansu poznawczego zaproponowanej przez Brehma i Cohena (1962), w jaki sposób odmienne brzmienie określenia przybrały postać ujednoliconą. Otóż zgodnie z teorią dysonansu poznawczego (Festinger, 1957), podjęcie decyzji jest źródłem okresowego poddecyzyjnego dysonansu, ponieważ alternatywa wybrana ma także jakieś minusy, a odrzucona plusy. Brehm i Cohen wielkość dysonansu poddecyzyjnego (wolności poddecyzyjnej) uzależniają od podobieństwa atrakcyjności alternatyw w ten sposób, że im różnice atrakcyjności są mniejsze (większa swoboda wyboru), tym większy dysonans poddecyzyjny (mniejsze poczucie wolności). Inaczej mówiąc pojęcie poddecyzyjnego dysonansu poznawczego jest równoznaczne z pojęciem wolności poddecyzyjnej, ponieważ o wielkości tej ostatniej decyduje wielkość napięcia emocjonalnego powstałego wskutek okresowego wzrostu atrakcyjności alternatywy odrzucanej. Natomiast pojęcie przeddecyzyjnej swobody wyboru równoznaczne jest tutaj z pojęciem różnicy atrakcyjności alternatyw.

W przedstawionych tabelach chodzi mi przede wszystkim o uporządkowanie w sposób systemowy istniejących poglądów na swobodę działania. Mam na uwadze jednak i to, że popularność jakiejś kategorii w literaturze, jeśli nie jest odpowiednio poparta empirycznie, może dotyczyć koncepcji „dalszej od prawdy”, czyli mieć mniejszą wartość opisową, wyjaśniającą i prognostyczną, niż koncepcja odosobniona, ale z mocnym uzasadnieniem empirycznym. Na obecnym poziomie ustaleń teoretyczno-empirycznych w zakresie problematyki swobody działania nie ma, niestety, odpowiednio szerokich i poprawnych metodologicznie badań, które pozwalałyby na stosowanie kryterium empirycznego do budowy teorii swobody działania. Pozostaje droga konstrukcji w oparciu o kategorie występujące w literaturze, w miarę możliwości zweryfikowane empirycznie, a dalej stopniowa konkretyzacja tego modelu. Kategorie te nie wywodzą się z teorii rozumianej jako specyficzny zbiór twierdzeń o rzeczywistości, który zawiera hipotezy dotyczące przedmiotu badań i dyrektywy metodologiczne. Są to raczej poglądy różnych autorów dotyczące przede wszystkim pojęcia swobody wyboru, które ma węższy zakres niż pojęcie swobody działania, gdyż, jak wspomniałem, nie obejmuje swobody dostępu do celu. Poglądy te koncentrują się bądź na uwarunkowaniach swobody wyboru (np. Steiner), bądź na jej skutkach (np. Brehm i Wicklund), bądź na jednym i drugim aspekcie (np. Kofta). Często pojawiają się w ramach szerszych koncepcji (np. w ramach dysonansu poznawczego). Wszystkie wymienione rodzaje poglądów są zbyt mało ogólne, by pozwalały na pra-

widłowe i wyczerpujące określenie ich założeń ontologicznych. Przypominają raczej definicje sytuacyjno-opisowe, w których to, co według mnie jest najbardziej wspólne, dotyczy kierunku myślenia polegającego na spostrzeganiu swobody działania jako kategorii ontologicznej istotnej dla procesów regulacji zachowań człowieka.

Porównane przeze mnie koncepcje różnią się obrazem struktur esencjalnych, tworzą więc podstawę dla twierdzeń cząstkowych (Nowak, 1976). Takie porównywanie ma sens z dwóch podstawowych przyczyn zgodnych z postulatem tolerancji w nauce (Wais, 1979, s. 15—27). Po pierwsze, żadna koncepcja oddzielnie nie gwarantuje odpowiedniości struktur esencjalnych badanego fragmentu rzeczywistości. Po drugie, spory międzyteoretyczne ułatwiają uświadomienie zmiennych nie branych pod uwagę w poszczególnych teoriach (Nowak, 1974, s. 90 i Pawłowski, 1978, np. s. 130). O tym, która z orientacji teoretycznych, czy wężej, która definicja częściowa jest prawdziwa, rozstrzygnąć może tylko empiria. Inaczej mówiąc opieram się na postulatcie tolerancji jako regule postępowania badawczego, która zapewnia obiektywną korespondencję między teoriami i używanie coraz bardziej trafnych prawd względnych.

Między porównywanymi definicjami swobody działania zachodzą częściowe podobieństwa. Mając na uwadze, że definicje te aspirują do definicji regulujących, czyli uwzględniają dotychczasowe znaczenie bardzo nieostrego pojęcia jakim niewątpliwie jest swoboda działania, sądzę, że można dążyć do jego „satisfakcjonującego” zdefiniowania na drodze uwzględniania, stosując terminologię Wittgensteina (1972), istnienia pojęć posiadających rodzinę znaczeń. Zakresami takiego pojęcia jest szereg podzbiorów połączonych jedynie częściowymi podobieństwami, przez co tworzą rodzinę podzbiorów, a nie zbiór przedmiotów (zjawisk) o cechach wspólnych wszystkim elementom zakresu i tylko im. Niewykluczone, a nawet bardzo prawdopodobne jest, że w toku rozwoju badań i teorii niektóre podzbiory uzyskają status zbiorów i utworzą nową dziedzinę badań, która będzie posługiwać się odmiennymi terminami.

Rodzina znaczeń pojęcia swoboda działania

Przeprowadzona analiza struktury jakościowej i ilościowej poglądów na swobodę działania pozwala przyjąć, że jest to pojęcie definiowalne jedynie cząstkowo za pomocą rodziny znaczeń. Na istnienie tego typu pojęć pierwszy zwrócił uwagę Carnap (1936, 1937), a później na ten temat pisał Wittgenstein (1972). Za cząstkową definiowalnością swobody działania przemawiają dwie podstawowe przyczyny występowania definicji cząstkowych (Pawłowski, 1978). Po pierwsze jest to pojęcie dyspozycyjne, gdyż odnosi się w psychologii do stanu świadomości podmiotu, który odzwier-

ciedla relację „ja—otoczenie”, a po drugie trwające badania i dociekania teoretyczne związane ze swobodą działania ujawniają nowe kryteria i tym samym uniemożliwiają definicję równościową.

Wobec tego podzbiory desygnatów, które posiadają cechy wspólne wiążące desygnaty w rodzinę podzbiorów, są ciągle otwarte na włączenie nowych przedmiotów, co sprzyja precyzowaniu się eksplikacji. Cechą wspólną wszystkich podzbiorów, chociaż nie zawsze wyłożoną *explicite*, są alternatywy wyboru (w kategorii swoboda wyboru) i szanse ich realizacji (w kategorii swoboda dostępu do celu). Nie sposób jest rozważać problematykę swobody działania poza tą płaszczyzną i chociaż niektóre podejścia (np. Kruglanski, 1975; Brehm, 1966) kładą nacisk na poczucie niezależności „ja” od przymusu, a nie na własności alternatyw to i tak w grę wchodzić muszą jakieś alternatywy wyboru.

Przeprowadzona analiza doprowadziła do wykrycia jeszcze innych cech wspólnych dla części podzbiorów. Dadzą się one przedstawić w postaci pięciopoziomowego schematu, jak na tablicach Ia i Ib, którego treść już komentowałem. Tutaj przedstawię ten schemat poczynając od poziomu zerowego o największym stopniu ogólności.

0. swoboda działania

0.1. rodzaje swobody działania

0.1.1. swoboda dostępu do celu (dostępność celu)

0.1.2. swoboda wyboru

1.2.1. własność sytuacji (alternatyw)

0.1.2.1.1. mała różnica atrakcyjności alternatyw

0.1.2.1.2. swoboda wyboru = 0 dla różnicy atrakcyjności alternatyw = 0

0.1.2.1.3. duża liczba alternatyw

0.1.2.1.4. dla alternatywy preferowanej istnieje inna realna

0.1.2.2. poczucie niezależności „ja” od przymusu

0.1.2.2.1. wybór zgodny z preferencjami

0.1.2.2.2. endogenna atrybucja działania

0.1.2.2.3. określenie sił środowiskowych i osobowych w decyzji

0.1.2.2.4. nieutrudnianie realizacji wyboru

0.1.2.3. relacje swobody wyboru przed decyzją do swobody wyboru po decyzji

0.1.2.3.1. jeśli rośnie swoboda wyboru przeddecyzyjna to maleje swoboda poddecyzyjna

0.1.2.3.2. jeśli rośnie swoboda wyboru przeddecyzyjna to maleje swoboda wyboru poddecyzyjna na czas dłuższy

0.1.2.4. relacje poziomu użyteczności alternatyw do poziomu aspiracji

0.1.2.4.1. wybór ewluatywny

0.1.2.4.2. wybór dyskryminatywny

0.1.2.4.3. wybór autonomiczny

Poziom najbardziej szczegółowy składa się z określeń autorskich, które są podstawą definicji częściowych.

Dokonana analiza pozwala także wskazać te sytuacje, które można zaliczyć do zakresu pojęcia swoboda działania, chociaż zapewne nie jest to lista wyczerpująca. Sytuacjom tym odpowiadają określenia z poziomu o najmniejszym stopniu ogólności.

- 1) potrafię osiągnąć to, co wybieram
- 2) mała różnica atrakcyjności alternatyw
- 3) mała różnica atrakcyjności alternatyw z wyjątkiem różnicy równej zero
- 4) duża liczba alternatyw
- 5) dla alternatywy preferowanej istnieje inna realna
- 6) wybór zgodny z preferencjami
- 7) endogenna atrybucja działania
- 8) samodzielna atrybucja przyczyn działania do „ja” według udziału sił osobowych
- 9) realizacja spostrzeżonej alternatywy nie jest utrudniona
- 10) poczucie swobody wyboru po decyzji spada
- 11) jedna lub więcej alternatyw lepszych od kryterium poziomu aspiracji
- 12) alternatywy można porównywać wielowymiarowo.

Wymieniam 12 własności sytuacji chociaż w tabeli zamieściłem ich 14. Własność 10 jest połączeniem dwóch określeń różniących się tylko przewidywanym czasem spadku wolności poddecyzyjnej, a własność 11 połączeniem określeń dotyczących liczby alternatyw lepszych od kryterium.

Każda własność może być podstawą twierdzenia o statusie empirycznym, opartego na kryterium pozytywnym, a określenie jego wartości wymaga odniesienia do doświadczenia. Przykładowo dla własności drugiej twierdzenie brzmiałoby następująco: „Jeśli różnica atrakcyjności alternatyw jest mała, to jest to sytuacja swobody działania”. Nie można jednak na podstawie tego typu twierdzeń wnioskować, jakie sytuacje nie należą do sytuacji swobody działania. W tym przykładzie nie można na przykład wnioskować, że jeśli nie ma małej różnicy atrakcyjności alternatyw, to nie ma sytuacji swobody działania. Może bowiem zachodzić któraś z pozostałych jedenastu sytuacji. Kryterium negatywnego może natomiast dostarczyć definicja oparta na założeniu, że sytuacje które nie spełniają przynajmniej jednego z wymienionych kryteriów, nie są sytuacjami swobody działania. Oczywiście ma ona doraźny charakter ze względu na możliwość ujawnienia nowego kryterium, które ograniczałoby jej adekwatność.

Można by w końcu przyjąć definicję podającą warunek konieczny w oparciu o wymienione dwanaście kryteriów jako swoistych dla pojęcia swobody działania. Wtedy wymienione kryteria dotyczyłyby sytuacji

swobody działania i tylko jej, a definicja miałaby charakter równościowy. Jednak ze względu na wielość koncepcji rozumienia swobody działania zawsze będą sytuacje faktyczne lub potencjalne, których na podstawie dotychczasowych definicji nie można zaliczyć do sytuacji swobody działania. Być może wszystkie te własności okażą się konstytutywne dla pojęcia swobody działania, ale na pewno nie są to wszystkie cechy konstytutywne, na przykład żadne kryterium nie uwzględnia częstej życiowo konieczności wybierania w tym samym czasie alternatyw dotyczących wielu własności, co między innymi chciałbym zaproponować do koncepcji swobody działania.

Jeśli na te próby definiowania spojrzeć przez pryzmat idealizacyjnego modelu, zgodnie z którym należy w nauce dążyć do budowy teorii trafnych zakresowo, a nie formułować jedynie równościowe twierdzenia ogólne, stosunkowo optymalnym wyjściem jest dopuszczenie wielozakresowego rozumienia swobody działania. W ten sposób, jak pisze Nowak (1979, s. 29—38), wzrasta adekwatność teorii naukowych, która nie polega tylko na formułowaniu twierdzeń równościowych, ale na budowaniu twierdzeń nie za szerokich i nie za wąskich, zwanych też skaczącymi i kulawymi. Postulat trafności zakresowej umożliwia wraz z naukowym rozwojem teorii pomniejszanie lub powiększanie zakresów stosownie do wyników badań. Postulat formułowania twierdzeń równościowych nie daje takiej możliwości i jak gdyby mniej się liczy z nieskończonością poznania ludzkiego.

Wnioski

Wyniki dokonanej analizy dla przejrzystości można przedstawić w postaci następujących punktów:

1. Podzbiory zakresu pojęcia swoboda działania mają status definicji częściowych, ale żadna z nich nie występuje we wszystkich koncepcjach.
2. Zakresy pojęcia swoboda działania pokrywają się częściowo. Najbardziej w ramach kategorii „swoboda wyboru”, a ściślej wewnątrz podkategorii „własności sytuacji w jej różnych wymiarach” w odniesieniu do określenia „swoboda wyboru zachodzi wtedy, kiedy różnica atrakcyjności alternatyw jest mała”. Następnie wewnątrz podkategorii „poczucie niezależności „ja” od wewnętrznego i zewnętrznego przymusu” w odniesieniu do określenia „swoboda wyboru zachodzi wtedy, kiedy wybieram zgodnie z własnymi preferencjami”.
3. Analizowane określenia autorów różnią się rodzajem kryteriów stosowanych do różnicowania sytuacji swobody wyboru od innych sytuacji.

Na tej podstawie można wyróżnić cztery podstawowe podkategorie rozumienia swobody wyboru:

- a) zależność swobody wyboru od własności sytuacji,
- b) zależność swobody wyboru od poczucia zewnętrznych lub wewnętrznych nacisków,
- c) zależność swobody wyboru od relacji poziomu aspiracji i użyteczności,
- d) zależność swobody wyboru od relacji wolności przed i poddecyzyjnej.

Swoistym „łącznikiem poprzecznym” między nimi są wielokryterialne definicje Acha, Steinera, Kruglanskiego i Cohena oraz Kofty, wykorzystane dzięki temu do budowy więcej niż jednej podkategorii. Z kolei pokrywanie się kryteriów z poszczególnych definicji stanowi „łącznik pionowy”, czyli decyduje o zaliczeniu ich do jednej podkategorii.

Wnioski z analizy samych zakresów pojęcia swoboda działania nie dają wystarczających podstaw do konstrukcji koncepcji swobody działania i odpowiedzialności. Należy je poszerzyć o wnioski z analizy przewidywanych uwarunkowań i następstw swobody działania, co będzie przedmiotem osobnego opracowania, w którym wyróżnione podzbiory i związane z nimi problemy badawcze parafrazuję na gruncie aparatu pojęciowego własnej koncepcji.

ROMUALD DERBIS

The nation of freedom of activity

SUMMARY

The paper deals with an analysis of definitions of the notion „freedom of action” to be found in the literature of the subject and reports the results of the initial stage of the construction of the concept of freedom of action and responsibility. The compared concepts of freedom of action are based on a general ontological assumption that freedom of action is an important variable in a description, explanation and anticipation of the human behaviour. The included definitions of freedom of action do not display identity, but take into account different scopes of the same notion, being only partially compatible. Basic scopes of the definition of freedom of action have been described within the range of the general category of the „freedom of choice” by means of a more detailed category of the „situational properties in its different dimensions”, while an insignificant difference of the alternatives’ attractiveness has been treated here as a principal condition. Another important category of the freedom of action is related to its understanding as a sense of „ego’s” independence from a compulsion, mainly as a choice consistent with one’s own preferences.

Further construction of the concept of gradation of the freedom of action and responsibility requires an adaptation of the concept of conditions and consequences of the freedom of action.